

**ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ
СПАДКУВАННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА В УКРАЇНІ**

Виконано розгорнутий порівняльний аналіз норм спадкового права, які регулюють порядок спадкування нерухомого майна в Україні на різних етапах його становлення та розвитку. Досліджено основні складові елементи спадкового правонаступництва та їх трансформацію в часовому аспекті.

Выполнен развернутый сравнительный анализ норм наследственного права, которые регулируют порядок наследования недвижимого имущества в Украине на разных этапах его становления и развития. Исследованы основные элементы наследственного правопреемства и их трансформацию во временном аспекте.

The detailed comparative analysis of the rules of inheritance law which regulate succession by inheritance of immovable property in Ukraine at different stages of its formation and development is performed. Basic components of succession by inheritance and their transformation in the temporary aspect are researched.

Історія становлення спадкового права охоплює багато століть, а власне спадкове право характеризується певними особливостями на кожному історичному етапі свого розвитку, які поступово змінювалися, доповнювалися, зникали чи збереглися і дійшли до наших днів. Завдяки суттєвим змінам та особливостям, які супроводжували інститут спадкування, розширилось як коло спадкоємців, так і коло об'єктів спадкового правонаступництва. Саме тому пояснення тим чи іншим спадковим правовідносинам слід шукати в матеріальних відносинах, які існували на кожному соціальному та історичному етапі розвитку українського суспільства та сприяли розвитку інституту спадкування нерухомого майна.

Метою зазначеної статті є порівняльний аналіз норм спадкового права на різних етапах його розвитку, що дає можливість дослідити шлях розвитку та процес трансформування норм спадкового права нашої держави, починаючи з часів римського права та закінчуючи сьогоденням. Питання, пов'язані з етапами становлення інституту спадкування нерухомого майна в Україні, розглядали такі вчені-цивілісти, як С. Г. Благовісний, О. А. Зайцев, С. Трифонов, а також Є. О. Харитонов, у працях яких висвітлені історичні періоди розвитку спадкового права України. Але слід зазначити, що наукових праць, безпосередньо присвячених порівняльному аналізу норм спадкового права на різних соціальних етапах його розвитку останнім часом не публікувалося. Тому питання аналізу складових елементів спадкового правонаступництва

ва, які збереглися і нині застосовуються у нашому законодавстві, а також тих, що вже встигли зникнути, у їх зв'язку із соціально-економічними перетвореннями досі залишається актуальним.

Зазначимо, що нинішнє спадкове право України своїми традиціями великою мірою зобов'язане римському праву, у рамках якого вперше було визначено поняття та зміст спадкового права, сформульовано ідею про універсальний характер спадкового правонаступництва, а також детально розкрито та закріплено процедуру спадкування за законом та заповітом. Відповідно до норм римського права, спадкування нерухомого майна становить собою такий вид юридичних відносин, у яких бере участь первинний власник нерухомого майна (спадкодавець) і які, у свою чергу, не пов'язані із власником безпосередньо; зміст цих відносин має об'єктивний характер, тобто вони не припиняються зі смертю фізичної особи, оскільки можуть бути використані іншими особами (спадкоємцями) без зміни їх сутності. Таке перенесення посмертних юридичних відносин (прав та обов'язків стосовно нерухомого майна) померлої особи на іншу являє собою найвищу внутрішню необхідність, сутність якої полягає у тому, що людина з'являється та зникає, а юридичні відносини як об'єктивна сила, як право що-небудь вимагати, як обов'язок задовольняти вимоги інших, і, врешті-решт, як життєва необхідність залишаються та «переживають» свого господаря. Саме цю ідею римське право трактує таким чином: «... Життя безперервне і потребує заміни померлого живим, одного покоління іншим» [1, с. 3].

Аналізуючи інститут спадкового права у Стародавньому Римі, доречно зазначити, що за своїм характером воно було не тільки суворо національним, оскільки його норми стосувались тільки римських громадян, а й природним і закономірно виникало із суспільного порядку. Як наслідок, порядок покликання до спадкування визначався самим фактом споріднення, і майно переходило після смерті громадянина до осіб, що були найближчими до нього в порядку патріархального споріднення (спадкували лише сини) [2, с. 29]. До того ж, у римському праві на всіх етапах його розвитку існував поділ людей на вільних і рабів, через що воно набуло класового характеру [3, с. 35–39]. Будучи правом рабовласницької держави, воно відображало й забезпечувало інтереси насамперед рабовласника (домовласника), було спрямоване на зміцнення й розвиток рабовласницької приватної власності. «Воно залишає за спадкоємцем те право, яким померлий володів за життя, а саме право за допомогою своєї власності привласнювати продукти чужої праці» [2, с. 29]. Таким чином, класовість породжувала виникнення інституту обмежень при спадкуванні нерухомості, внаслідок чого заповідати або спадкувати нерухоме майно мали право лише певні особи: римські громадяни та вільні люди.

Як бачимо, в наш час універсальне правонаступництво щодо прав та обов'язків спадкодавця збереглося та має імперативний характер, тому до особи, яка спадкує права на нерухоме майно, переходить і ряд обов'язків стосовно його утримання, що ж стосується обмежень щодо суб'єктного складу, то в сучасному спадковому праві України вони поширюються лише на іноземних громадян, які успадкували земельну ділянку.

В історії розвитку інституту спадкування нерухомого майна вагоме значення мав і період становлення русько-українського спадкового права (XV – XVI ст.), коли більшість українських земель перебувала в складі Великого князівства Литовського, велику роль у державному житті якого відігравали земельні відносини. Як і в інших державах Середньовіччя, земля була атрибутом влади, отже, законодавство з питань земельної власності було добре розроблене. Специфічною рисою земельного права Литовсько-Руської держави було те, що землеволодіння не було прерогативою магнатів і шляхти. Як стверджував М. Ясинський, до Люблінської унії поряд зі шляхтичем могли володіти землею і міщани, і всі особисто вільні люди, користуючись однаковими із шляхтою правами і відбуваючи однакові з нею повинності, пов'язані з володінням землею. Однак найбільші земельні володіння у державі все ж таки були зосереджені в руках магнатсько-шляхетської верхівки. Розрізнялися родові, жалувані, висулені та куплені землі; за законодавством тієї доби правовий режим цих земель встановлювався на підставі способу придбання такої землі у власність та був майже однаковим, але існували деякі відмінності у порядку заповідання родової, висуленої та купленої землі магнатів і шляхти. Зазначена шляхетська земельна власність вважалася недоторканою, тому відчуженню не підлягала. Було також закріплено правове становище різних земельних володінь залежно від суб'єктів права власності на землю, так що розрізнялися землі королівські, великокнязівські, магнатські, шляхетські та церковні [4, с. 192].

Крім того, земельна власність могла бути умовною, тимчасовою та пов'язаною з військовою службою. Кожне земельне володіння мало відповідати тому, що про нього було записано у грамоті господаря. Це пильно контролював уряд Великого князівства Литовського. Так, під час проведення аграрної реформи Сигізмунда-Августа здійснювалася повсюдна перевірка прав на володіння землею; якщо виявлялося, що держатель землі не мав належних документів на право володіння нею, то ця земля відписувалася «на господаря». Однак, цілком очевидним був і факт того, що за період від початку проведення аграрної реформи до прийняття Першого Литовського Статуту (1529 р.) з'явилася достатньо велика кількість землевласників, право володіння яких землею ґрунтувалося лише на давності набуття. Саме тому Статут 1529 р. визна-

чив строк давності у 10 років, гарантувавши таким чином шляхті недоторканність володінь, термін відкритого безспірного володіння якими перевищував цей строк, і недійсність будь-яких наступних позовів щодо цих маєтностей [5, с. 89].

У цей період своє право спадкувати батьківські землі втратили дівчата, які вийшли заміж без згоди на цей шлюб батька і матері або взагалі одружилися з іноземцями (у таких випадках майно позбавленої спадку молоді переходило «на близьких її»).

Як бачимо, в період функціонування на українських землях русько-литовського спадкового права було започатковано види правового режиму земельних ділянок, в основу яких покладено такі критерії: залежно від підстав набуття права власності на земельну ділянку; залежно від суб'єкта права власності та від терміну володіння землею. Ці самі підстави лише з деякими змінами та доповненнями входять до сучасного правового режиму землі. Підсумовуючи розгляд зазначеного періоду, необхідно відзначити, що в цей час загалом розвивається інститут спадкового права стосовно земельної ділянки, яка вже могла вільно переходити у спадщину, але з певними обмеженнями та умовами відносно видів землі та суб'єктного складу. Також існували додаткові повинності, роль яких у наш час відіграють податки та земельні платежі.

Функціонування інституту спадкування нерухомого майна в Україні після входу більшості українських земель до складу Російської імперії досить довго трималося на традиціях попередніх століть і узагальнене у збірнику «Права, за якими судиться малоросійський народ» [6, с. 1–20].

За часів правління Петра I традиційне спадкове право Московського царства зазнало істотних змін, пов'язаних із єдиноспадкуванням. Тривалий час зберігався майорат – система спадкування, коли нерухоме майно переходило неподільним до старшого в роді або до старшого із синів померлого. Такий перехід спадщини до єдиного сина було встановлено указом 1714 р. Майоратні маєтки було вилучено з цивільного обігу, оскільки їх не можна було заповідати, дарувати, продавати або дробити між нащадками. Цим указом істотно обмежувався обіг землі – заборонялася застава землі, право відчужувати землю через продаж, крім як за «потребою», тобто за надзвичайних обставин. Таким чином, головною підставою переходу та набуття права власності на земельну ділянку продовжувало залишатися спадкоємство. Однак, цим указом було покладено край спадкуванню нерухомого майна за заповітом, яке було вже досить поширеним, тому цей акт зустрів протидію суспільства і був скасований у 1737 р. [2, с. 29].

Пізніше основне джерело дореволюційного спадкового права становив «Звід законів Російської імперії», виданий у 1832–1833 рр. Російське дореволюційне спадкове право не розглядало

спадкове нерухоме майно як єдине ціле, а ділило його на дві самостійні спадкові маси: батьківське майно, яке переходило лише до спадкоємців за законом, та загальне майно, для якого існував загальний порядок спадкування.

Між дітьми спадкодавця нерухоме майно розподілялося в рівних частинах; що стосується позашлюбних дітей, то вони взагалі не могли спадкувати. Крім того, спадкове право даного періоду також не визнавало спадкоємцями батьків та інших родичів по висхідній лінії, натомість батьки діставали право довічного володіння на нерухоме майно своїх померлих дітей, але тільки в тому разі, якщо у самого спадкодавця не було власних дітей. Той із подружжя, який залишився живим, не входив до кола спадкоємців, а отримував лише право на визначену законом частину [6, с. 1–20].

У цей час продовжують діяти норми, які були сформульовані ще в період римського спадкового права і стосувалися обмежень для суб'єктів у сфері спадкування нерухомого майна. Зокрема, обмежувалося право жінок на спадкове майно – під час спадкування доньки одержували тільки чверть батьківського майна, решта розподілялася між синами. Майно матері передавалось у спадщину синам і донькам порівну. Це пов'язано з тим, що власником нерухомості чи земельної ділянки був тільки батько, мати володіла лише певними рухомими об'єктами, а право власності на землю мала змогу отримати тільки як правонаступник своїх неповнолітніх дітей.

Продовжували існувати певні обмеження щодо спадкування землі за національною ознакою. Прийняте 9 грудня 1804 р. і переглянуте 13 квітня 1835 р. «Положення про євреїв» установило правовий статус євреїв-землеробів та їх правовий титул володіння землею: їм дозволялось займатись сільським господарством на казенних і куплених у поміщиків землях у «межах осілости». Вважалося, що за пільгами євреї-землероби прирівнювалися до іноземних колоністів, тобто обмежувалася правоздатність щодо місця розташування земельної ділянки, а не спадкоємна правоздатність [6, с. 1–20].

Також у 1825 р. підданим іноземних держав було заборонено набувати нерухоме майно будь-якими способами, тобто діяла заборона щодо набуття права власності на нерухомість, через що й існували похідні від даної заборони обмеження для іноземців, які зовсім не стосувалися сутності права спадкування іноземних осіб. Іноземний спадкоємець не позбавлявся права спадкувати, він лише зобов'язувався продати успадковану нерухомість у трирічний термін російському підданому, що слід визнати обмеженням права володіння, а не позбавленням іноземця права спадкувати [7, с. 123]. Аналізуючи історичні джерела спадкового права, не можна не відзначити, що це правило, яке має своє продовження

в сучасному спадковому праві України, не можна сприймати як позбавлення спадкових прав для іноземних осіб. При цьому в деяких місцевостях царської Росії (на Кавказі, в Азії) спадкування іноземцями нерухомого майна категорично не допускалося.

Сучасне спадкове право нашої країни не лише відносить вищезазначених осіб до однієї черги спадкоємців (спадкування за законом), а й надає їм однакові права та можливості бути спадкоємцями за заповітом. Крім того, діючі Сімейний та Цивільний кодекси України прирівнюють у правах на спадщину всіх дітей спадкодавця, навіть ще не народжених. Єдині обмеження, які встановлені національним законодавством України у сфері спадкування нерухомого майна, стосуються іноземців, котрі успадкували земельну ділянку.

Велика роль в історії розвитку вітчизняного спадкового права належить періоду перебування України у складі Радянського Союзу, адже в соціалістичному суспільстві основним об'єктом спадкування виступало право особистої власності громадян. Так, майно, яке належало особі на праві приватної власності, мало споживче призначення та виступало не засобом експлуатації чужої праці, як це відбувалося у спадковому праві Стародавнього Риму, а було одним зі способів задоволення матеріальних потреб громадян. Встановлюючи можливість переходу такого майна шляхом спадкування до близьких родичів, утриманців та до осіб, які були зазначені особою у заповіті, радянське спадкове право тим самим викликало у громадян велику зацікавленість у результатах їх праці та сприяло укріпленню приватної власності.

Виникнення і розвиток радянського спадкового права на початковому етапі пов'язані з ліквідацією старої капіталістичної системи спадкування, яка діяла 1917 р. в дореволюційній Росії та не відповідала задекларованим новим комуністичним суспільним відносинам, у зв'язку з чим була цілком скасована декретом ВЦВК від 27 квітня 1918 р. «Про відміну спадкування» [8, с. 46]. Натомість тут зазначалося, що «в подальшому, до видання декрету, який буде регулювати сферу всезагального соціального забезпечення, особи, які не мають прожиткового мінімуму, непрацездатні родичі по прямій низхідній і висхідній лінії, повнородні та неповнородні брати та сестри, а також один із подружжя отримують утримання із майна померлого, яке залишилося після його смерті». Було також передбачено, що коли вартість майна померлого не перевищує 10 тис. карбованців золотом, а майно складається із садиви, домашньої обстановки, господарських засобів виробництва для обробки городу або засобів, що використовуються на селі, то воно переходить в безпосереднє управління та розпорядження одного з подружжя і родичів. Такий перехід у «безпосереднє

управління та розпорядження» в судовій практиці розглядався як перехід у порядку спадкування.

Формування національного інституту спадкування землі в УНР 1918 р. було пов'язане з особливим правовим режимом земельної ділянки, яка у той час, на відміну від будинків, могла перебувати лише у користуванні громадян. Так, 18 січня 1918 р. Українська Центральна Рада затвердила так званий «Земельний закон», відповідно до якого громадяни отримували землю лише у користування, тобто для ведення «загальногосподарського, «приватно-трудового користування» землею та «під оселі й будівлі». Але примітка до ст. 13 зазначеного нормативного акта мала дуже велике значення, оскільки передбачала перехід права користування землею у спадщину.

Пізніше право спадкувати приватну власність громадян отримало своє конституційне закріплення. Охорона права спадкування стала одним із конституційних принципів: «Право спадкування приватної власності громадян охороняється законом». Це положення заклало правову основу для подальшого розвитку українського спадкового права. Крім того, інститут спадкового права дозволяв кожному радянському громадянину вільно, але в межах, встановлених законом, розпоряджатися своїм майном на випадок смерті.

Відповідно до ст. 102 Цивільного кодексу УРСР (1963 р.), найважливішим об'єктом права приватної власності визнавалось право на житловий будинок. Так, кожний громадянин міг мати на праві приватної власності один житловий будинок, житлова площа якого не повинна була перевищувати 60 квадратних метрів. Якщо ж житлові площі перевищували зазначені розміри, то їх перехід у порядку спадкування заборонявся відповідно до положень Указу Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1948 р.

У радянські часи право власника будівлі, яка належала йому на праві приватної власності, відокремлювалося від права на землю, яка належала виключно державі. Тому *de facto* діяло положення, згідно з яким земля розділяла правову долю майна, яке на ній було розташоване, але *de jure* ніколи не була і не могла бути власністю громадян. Земельна ділянка та розташоване на ній нерухоме майно мали різний правовий режим, через що особа, у приватній власності якої знаходився житловий будинок, не була власником земельної ділянки під ним.

Підсумовуючи, зазначимо, що у період функціонування радянського спадкового права землею як об'єкт спадкування було виключено з ринкового обігу, але вона продовжувала перебувати в цивільному обороті у вигляді ділянок під забудову. Тому попри заборону перебування земельної ділянки у власності громадян, вона продовжувала бути об'єктом цивільно-правових угод та спадкування аж до внесення змін і доповнень до Земельного кодексу

України Законом від 13 березня 1992 р. № 2196-ХІІ, яким право власності громадян на землю було гарантовано.

Як свідчить аналіз історичного розвитку спадкового законодавства та цивілістичної думки, спадкове право завжди займало одне з панівних місць у системі цивільного права. Наявність широкого кола історичних джерел з окресленої проблематики вказує на те, що наші попередники приділяли досить багато уваги питанню визначення долі нерухомого майна після смерті, вирішення якого вони вважали життєво важливим для себе. Це пов'язано безпосередньо з тим, що на кожному етапі свого розвитку спадкове право збагачувалося новими та важливими на певних етапах складовими частинами, елементами спадкового правонаступництва, дослідження та аналіз яких лягли в основу та стали базисом для майбутніх наукових досліджень, концепцій та розробок у сфері спадкового права. Завдяки багатющому історичному досвіду у сфері спадкового права відбулося становлення та подальший розвиток інституту спадкування нерухомості в Україні.

Список літератури: 1. Благовісний С. Г. Історичні аспекти інституту спадкового права України / С. Г. Благовісний // Часопис Київс. ун-ту права. – 2006. – № 2. – С. 28–32. 2. Зайцев О. А. Право спадкування землі в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. А. Зайцев. – Х., 2000. – 20 с. 3. Історія держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К., 2000. – Т. 1. – С. 192. 4. Никольский В. Об основных моментах наследования / В. Никольский В. – М., 1871. 5. Советское гражданское право. Ч. 1 / [под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Вища школа, 1983. 6. Трифонов С. Спадкування землі в українських землях за Русько-Литовським правом / С. Трифонов // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 11. – С. 86–89. 7. Фридштейн В. Наследство : по 1-й части X т. / Фридштейн В. – СПб. : Труд, 1903. – 150 с. 8. Харитонов Є. О. Римське приватне право : консп. лекцій (практикум) / Є. О. Харитонов. – Х. : Одісей, 2000. – 272 с.

Надійшла до редколегії 11.03.2009